

Ljuders historia

LJUDERS NICKELSILFVERFABRIK ABs HISTORIA

År 1876 började Ljuders Nickelsilfverfabrik sin verksamhet i Hovmantorp. Den som grundade firman var den nytillträdde disponenten vid Lessebo bolag, bergsingenjör Lars-Erik Boman, som var född år 1834, han var alltså 42 år gammal.

Jag har många gånger funderat över namnet Ljuders Nickelsilfverfabrik. I namnet finns angivet dels den plats där firman skulle bedriva sin verksamhet och dels vilket material man tänkt sig arbeta med. Nu blev det ju så att företaget förlades till Hovmantorp i stället för Ljuder. Vad var orsaken till detta? Gissningsvis kan man tänka sig att det var tillgången till vattenkraft och lokaler som var avgörande.

Man frågar sig också varför firman startades. Den som grundade densamma 1876 var en man som redan tidigare var hårt engagerad. Jag sade inledningsvis att Boman var nytillträdde disponent vid Lessebo bolag, som då var ett företag med många olika verksamheter såsom järnbruk, pappersbruk, gruvdrift, nickelverk mm. Att vara ledare för allt detta borde rimligtvis vara ett heltidsarbete, ändå startar han Nickelfabriken samma år som han tillträdde sin plats i Lessebo. Var det någon form av hobbybetonat vänsterknäck eller förberedde han en reträttplats från det arbete han tillträtt?

Lessebo bolag vilket byggdes upp av bergrådet Aschan, ägdes vid denna tid av arvingar till denne. Det var depressionstider, lönsamheten var sjunkande och det var maktkamp och slitningar mellan ägarna. Bomans möjligheter att förbättra lönsamheten blev härigenom ganska små. Alla hans förslag till rationaliseringsåtgärder utlöste stridigheter mellan ägarna och stannade därför för det mesta på papperet. När han anställdes år 1876 fick han en årslön som uppgick till 10.000 kronor. Efter kontroverser med bolaget sänktes hans lön år 1879 till 7.500 kronor. Det blev efterhand en förlikning och han erhöll ett engångsbelopp om 8.000 kronor som plåster. År 1880 avgick han som disponent, men kvarstod som bruksförvaltare av Kleva Nickelverk till år 1881.

Kanske var denna utveckling anad av Boman och att han därför startade Nickelfabriken. En möjlighet är att han försökte hjälpa Lessebo bolag att få avsättning för den nickel de framställde vid Kleva Nickelverk. Detta hade under några år varit en lysande inkomstkälla för Lessebo. År 1874 och 1875 uppgick årsvinsterna till 200.000:-- om året, men sedan skedde en snabb omsvängning. Priset på nickel sjönk från 24.40/kg år 1875 till 6.70/kg år 1877, och svårigheterna att få avsättning för nickel blev allt större.

En annan affär som Boman gjorde med Lessebo bolag har också gjort mej lite fundersam: år 1880 sålde Lessebo bolag 406 läster träkol till i huvudsak Boxholms Bruk och Ljuders Nickelsilfverfabrik. Lessebo hade samlat på sig en massa kol som de inte hade användning för själva. Det var nämligen så att arrendatorerna på bolagets utgårdar betalade sitt arrende i form av träkol. Om man betänker att en läst motsvarar 2 m³, så blir det en bra hög även om Nickelfabriken köpte bara en tredjedel av partiet. Vad använde han allt detta till? Enligt en muntlig tradition har det gamla krossverket som tillhört glasbruket använts som kimrökfabrik. Jag tycker att det är kvalificerad gissning om man antar att Boman grovkrossade träkolet i krossverket och sedan på något sätt finkrossade det till kimrök. Krossverket kallades i folkmun för "Sotluckan".

Under de första åren hyrde Boman in sig i Hovmantorps Glasbruks lokaler vid Fibbleån. Lokalerna utgjordes av sliperi, krossverk och ett lokomobilstall. (Hyttan låg för övrigt där prästgården nu ligger.)

Sliperiet och krossverket hade var sitt vattenhjul som drivkraft. Det finns ett kontrakt från 1872 som reglerar glasbrukets rätt att använda vattnet. Eftersom löjtnant Kjellsson var ägare till både Hovmantorps Säteri och Glasbruket har han undertecknat kontraktet för båda parter. År 1878 brann glasbrukets hytta ned och byggdes aldrig upp igen. De hade därför i fortsättningen inget bruk av de lokaler som Nickelfabriken var inhyrt i. Den 9/6 1879 köpte

Boman på offentlig auktion glasbrukets lokaler vid Fibbleån med tillhörande tomter för ett pris av kr 4.000. Områdets areal uppgick till 6 kvadratrevrar och 68 kvadratstänger. Eller i nuvarandemått 5.888 m². I köpebrev av den 25 juli 1879 bekräftas att han erlagt de 4.000:-- , man därutöver fick han förbinda sig att årligen till stamhemmanet erlagga en kanna spannmål, hälften råg och hälften korn.

Det är svårt att veta vad Boman hade för planer när det gällde Nickelfabriken. De kunde inte vara så högtflygande eftersom han år 1881 flyttade till Falun där han bodde fram till sin död 1886, bara 52 år gammal. Han ledde dock själv företaget under dessa år.

Från början tillverkade man diverse artiklar i ren nickelplåt, såsom kaffeserviser, snusdosor, matbestick, brickor och tom så avancerade saker som nattvardstyg. Dessutom tillverkade man en del gjutna detaljer: dörrhandtag, ljusstakar och kandelabrar. Till Lessebo Brukskapell levererades år 1879 ett nattvardstyg till ett pris av 65:50. I Furuby kyrka finns ett par ljusstakar som Nickelfabriken tillverkat.

Efterhand övergick man till framställning av selbeslag. Men beslag av ren nickel kunde i längden ej konkurrera med billigare förnicklade mässingsbeslag.

År 1884 utkom en skrift "Svenska Industriella Verk och Anläggningar", sammanställd av en medarbetare vid Smålandsposten, Gunnar Ekerot. I denna skrift presenteras fabriken som den enda i sitt slag i länet. Där anges även att den arrenderar vattenkraft. Därefter beskriver den fabriken som bestod av verkstadsrum, gjuteri och smedja. Där fanns sex metallsvarvar, tre slip- och polermaskiner samt en knähäfspress. Övervåningen var inredd till kontor och lager.

Tillverkningen var densamma som jag beskrev tidigare. Därutöver anges att där fabricerades formar av gjutjärn till glasbruken.

I en annons i samma skrift anges även att de tillverkar maskinlager av nickel för axeltappar vid högt tryck eller stora hastigheter. De gick ej varmt, drog föga smörja och hade liten förslitning. Efter Lars-Erik Bomans död 1886 och fram till 1893 leddes företaget av olika fabriksföreståndare. Det blev en nedgångsperiod. År 1890 sysselsattes 10-12 arbetare men 1896 anger provinsialläkaren att 4-6 arbetare var sysselsatta med gjutning, filning, polering och dylikt.

1893 övertog sonen till Lars-Erik Boman, Lars-Josef Boman ledningen. Han hade tidigare arbetat som kamrer vid Grängesbergs Gruvfält. Han inriktade sig alltmer på tillverkning av låsar och beslag till järnvägsvagnar. I brevhuvudet på företagets brevpapper från slutet av 1890-talet står tryckt att de tillverkar: "Allahanda metallgjutgoods af messing, koppar, pinsback och massiv nickel efter ritningar och modeller. Specialite: Metallbeslag för inredning af Jernvägspersonvagnar. Firman etablerad 1876. Prisbelönt i Paris, Malmö och Borås."

Fabriken fick efterhand samtliga järnvägsverkstäder som kunder. Tillverkningen ökade och undan för undan fick verksamheten utvidgas. På ett gammalt kort från 1912 finns 14 anställda uppräddade utanför fabriken. En förnicklingsanläggning anskaffades, senare även en anläggning för förkromning. Med ett kromskikt över nickeln motstod ytorna bättre förslitningen. Så kom 1914 första världskriget. Allteftersom kriget fortsatte blev det allt svårare att erhålla material och råvaror. Speciellt smältdeglar, som importerades från England blev det svårt att få tag på. De kunde få betala 500-600 kronor för en begagnad degel, som kunde gå sönder första gången den användes.

Inför de alltmer växande svårigheterna beslöt Boman att sälja företaget. Köpare var Aktiebolaget Linköpings Armaturfabrik, ett dotterbolag till Svenska Järnvägsverkstäderna i Linköping. Åren efter kriget uppstod det antagligen svårigheter även för de nya ägarna. Av de berörda fackföreningens årsberättelser åren 1921-23 framgår att driften tidvis legat helt nere och medlemmarna varit skingrade så att några riktiga möten ej kunnat hållas.

År 1923 återköpte Boman fabriken. Under de år som AB Armaturfabriken ägde företaget skedde en välbehövlig upprustning av maskinparken. Bättre svarvar, en kipphyvel och en armaturfräs anskaffades. En nybyggnad uppfördes avsedd för filning, förnickling och montering. Så det var en bättre rustad fabrik Boman återköpte. Äldre prersoner som arbetade

på Nickelfabriken vid den tiden, påstår att Boman var en förmögen man när han sålt företaget men en fattig man när han återköpte det. Enligt deras utsago förlorade han sin förmögenhet genom en bankkrasch i början av 20-talet.

Det betydde hårt arbete för honom de första åren men konjunkturerna var uppåtgående och SJ:s behov av vagnar ökade starkt. Arbetstillgången blev bättre. Arbetsstyrkan utökades efterhand. 1930 var 30 man anställda och 1934 var det 38 man. Tillverkningen var nu helt baserad på låsar och beslag till järnvägsvagnar. Efterhand tillkom också olika beslag till bussar och spårvagnar. Dessa år och åren fram till sista världskriget blev väl toppen under Bomans regim.

Innan jag går vidare skall jag uppehålla mig lite vid fabriken energiförsörjning. Från början var man helt beroende av vattenkraft. Till sliperiet och krossverket fanns även en ångmaskin och vid något tillfälle fick Nickelfabriken av nåd utnyttja denna kraft. Där fanns i nödfall även en svarv som gick att trampa. Boman arrenderade något eller några år Kjellssons kvarn för att kunna utnyttja allt vattnet som kom till dammen. Detta arrende upphörde 1883. Kvarnen utarrenderades 1890 till en möllare. Man förstår av de fåtaliga handlingar som finns kvar från denna tid att det var bråk om vattnet. I ett brev daterat 25/5 1892 gör löjtnant Kjellsson en resume över sina mellanhavanden med Nickelfabriken. I detta förklarar han att under åren 1878-1892 har fabriken erlagt endast 300 kr, vilket utgjorde ersättning för ett år. Dessa 300 kr tog han emot endast därför att ingenjör Setterqvist, som då förestod fabriken, flyttat ner svarvar och andra maskiner i löjtnantens såg för att där kunna utföra några arbeten. I övrigt hade han efterskönt arrendet, tillsammans över 2000 kr.

Efter det Kjellsson utarrenderat kvarnen, blev det möllaren som var fabriken rival om vattnet. Han ansåg sig i första hand ha rätt till detsamma. Han avfordrade Boman 2 kr i veckan eller 104 kr om året plus de 300 kr som fabriken skulle betala till Kjellsson.

Den 26 mars 1895 skrevs ett kontrakt mellan kvarnarrendatorn och Boman vari stipulerades att Nickelfabriken skulle betala 86 kr om året till arrendatorn för att fritt få disponera hälften av vattentillgången. Där fanns dock ett förbehåll och det var, att när genom torka eller köld, så svår vattenbrist uppstod att det inte räckte till båda, så hade kvarnen företräde, men då hade Nickelfabriken rätt att i kvarnen slipa och polera sina produkter. Trots kontraktet fortsatte tvisterna. Möllaren steg upp tidigt på morgnarna och körde slut på vattnet. I gengäld var grundstocken vid Nickelfabriken uttag 30 cm lägre än kvarnens, varför det blev en viss utjämning.

I juni 1899 skriver Boman (den yngre) till högädle Löjtnanten Kjellsson och beklagar sig över de krav som kvarnarrendatorn ställer på Nickelfabriken. Denne begär utöver de 86 kr som fabriken enligt kontrakt betalar, skall den erlägga ytterligare 300 kr per år. Detta menar Boman är en orättvis begäran. Han vänder sig därför till Kjellsson med en vördsam anhållan om att genom en kompromiss eller annan åtgärd få vattenrätten fastställd. För en acceptabel lösning är han, som han skriver, villig till en rimlig pekuniär uppoffring. Han är också villig att underhålla dammen utmed fabriken ågor. I princip anser han dock att fabriken ej är skyldig att betala någonting, därför att han menar att rätten till vattnet följde med köpet av fastigheterna. Det var delade meningar om vattenrätten. År 1903 stämde Hovmantorps Skogs- och

Jordbruksaktiebolag (Hovmantorps säteri) Boman och yrkade att han skulle åläggas att betala sammanlagt 900 kr för utebliven ersättning för vattenkraften. Utslaget blev till Bomans fördel. Häradsrätten ansåg att det inte fanns någon laglig grund för kravet, ärendet gick vidare till hovrätten, men denna gjorde ingen ändring i tidigare dom. Ledamöterna var dock inte eniga, utan en ville ålägga Boman att betala den krävda summan jämte ränta. Efter detta blev det inga öppna strider, men vänskapen mellan möllaren och Boman var ganska minimal.

Under de år AB Armaturfabriken ägde fabriken kördes alternativt med ångmaskin och vattenkraft.

Det finns en gammal historia om originalet "Snuse" som hade fått förtroendet att köra ångmaskinen. Han var stolt, stolt på gränsen till högfärd över uppdraget. Men samtidigt var

han dödsrädd för maskinen. En dag hoppade remmen till regulatören av och maskinen skenade. Då sprang "Snuse" och gömde sig. Efter det att någon annan stoppat maskinen kom "Snuse" fram och då skällde verkmästaren ner honom. Men då försvarade han sig och sa: "Köra istad, elda och signala, det har jag åtagit mej. Men springa på han när han är röd och står på tolv, det har jag inte åtagit mej."

År 1934 blev det en ny process. Nu var det municipalsamhället som ville expropiera en del av Nickelfabriken tomt för att kunna bredda vägen genom samhället. Det var så illa att vattenhjulet delvis låg på det område där vägen skulle gå. Nu när Boman var säljare, hade han en annan uppfattning om vattenkraftens värde.

Han begärde nu alternativt 14.000 kr för förlusten av densamma eller 9.300 kr till turbin och tubledning mm. Dessutom ville han ha en ny fabriksbyggnad. Municipalnämnden ansåg sig inte kunna medverka till, att det gamla, för driften rätt oekonomiska vattenhjulet utbyttes mot en nästan onödigt dyr turbin på municipalsamhällets bekostnad.

De erbjöd sig att antingen betala 15.000 kr för allt eller att flytta den gamla fabriken samt att erlægga 3.000 kr för intrång och skadestånd. Av handlingarna framgår att expropriationsnämnden fastställde municipalsamhällets skadeståndsskyldighet till 11.750 kr plus 1.500 kr till expropriationskostnaderna.

Boman var inte nöjd, han gick vidare till hovrätten, som 1937 fastställde häradsrättens dom, men tillerkände honom ytterligare 1.000 kr för expropriationskostnaderna. Expropriationen fullföljdes aldrig. Men vattenhjulet hade i det närmaste tjänat ut.

Det andra världskriget kom och all civil verksamhet sattes på sparlåga. Det blev återigen svårt att skaffa fram det som behövdes för att driva ett företag. Boman började att bli gammal och den 15 augusti 1941 sålde han företaget till det nuvarande bolaget, Ljuders Nickelsilverfabrik AB. I bolaget ingick Gunnar Franzen och hans söner Åke och Nils Franzen, alla från Skruv. (Där fick vi äntligen en anknytning till Ljuder). Vidare ingick grosshandlare Georg Lindell, Karlskrona, ingenjör Severin Berg, Lessebo och direktör Ivar Lundahl, Växjö.

Lundahl blev bolagsstyrelsens ordförande, Gunnar Franzen verkställande direktör och Berg driftchef.

De nya ägarna började nästan omedelbart att diskutera nybyggnad. Man var dock tveksam om var den skulle byggas. Vid förhandlingar med Hovmantorps kommun framgick att de var mest intresserade av att fabriken förlades på någon annan tomt som de var villiga att upplåta. 1942 fattades dock ett beslut om att uppföra en ny fabriksbyggnad på den gamla tomten för en beräknad kostnad av 62.000 kr. Det drog ut på tiden, dels därför att stadsplanen ej var klar för det berörda området och dels var förhållandena under kriget sådana att det var svårt att komma igång med ett nybygge.

I april 1944 fattades ett nytt beslut om var fabriken skulle placeras. Vid en eventuellt nybygge skulle detta placeras på den tomt som kommunen ställt till förfogande vid Hjulatorpet. Våren 1946 kom byggnadstillstånd. Byggmästare Ottosson antogs till entreprenör och bygget skulle enligt kontrakt vara färdigt i augusti 1947. Under byggnadstiden utvidgades planerna varför byggnaden blev färdig först 1948 till en kostnad på 182 578,10 kr.

För oss som var med på den tiden när vi flyttade från den gamla mörka fabriken med axelledningar och remmar i taket, vattenhjulet som om vintern ibland fick huggas loss ur isen och med en drivrem som drog in massor med kalluft, var det som att ett steg över flera decennier när vi kom in i de nya ljusa lokalerna med direktdrivna maskiner, med tvättrum, bastuoch lunchrum. Fabrikslokalerna, desamma som nu, var uppförda i en 50 meter lång byggnad som inrymde kontor, maskinhall, gjuteri mm.

1946 hade en omgruppering av bolagets aktier ägt rum. Lundahl övertog Bergs aktier och Åke och Nils Franzen övertog Lindells innehav. Styrelseordförande och verkställande direktör blev Ivar Lundahl. Till driftledare utsågs Allan Svensson som 1942 tillträtt som arbetsledare. Tillverkningen under det nya bolagets första år var i stort sett densamma som tidigare, med

låsar och beslag till järnvägsvagnar. Ett nytt inslag blev tillverkningen av förregglingslås och lastspårsskyltar, även dessa till SJ men till en annan avdelning.

Före jul 1964 slutade ingenjör Svensson som driftledare och ersattes av Bertil Verdenbrant. Tillverkningen började att ändra karaktär. SJ:s behov av materiel minskar i takt med järnvägsnedläggningarna. Andra kunder kommer in i bilden, Växjö Rostfritt och så småningom Volvo Penta.

I början av 1960-talet inköptes den första automatsvarven. Det blev efter hand flera. De placerades i samma hall som övriga maskiner, men 1968 byggdes en helt ny maskinhall för automatmaskinerna.

Bland lite mera udda tillverkning vill jag nämna de jättestora lamporna som Orrefors Glasbruk levererade till Amerika, dels till "Generals Motor" och dels till "Kennedy Center." Till dessa lampor tillverkade Nickelfabriken stommarna. Samma sak var det med de lampor som Lindshammar levererade till regionsjukhusets personalmatsal i Linköping där vi både gjorde stommarna och utförde monteringsarbetet på plats.

1974 kom nästa stora förändring. Då togs det nya gjuteriet i bruk, inrett i en närliggande industibyggnad som uppförts av Lessebo Kommun.

Ägandeförhållandet ändrades dithän att familjen Verdenbrant ägde hela aktiestocken och i samband med det har även bolagstyrelsen ändrats. I den finns nu även representanter för tjänstemän och arbetare. Med anledning av detta vill jag något beröra förhållandet mellan företaget och de anställda arbetarna.

1979 började en diskussion om att ett 10-tal anställda skulle övertaga företaget. Efter mycket diskuterande kom 36 anställda att överta företaget. Den 27 juni 1980 skrevs överkommelsen om överlåtelse av företaget under av de 36 anställda. Aktiestocken var värderad till 500 000 kr.

Till semestern 1983 fick de 43 anställda ett chockbesked att företaget inlett ackordsförhandlingar med sina leverantörer. Den 26 augusti kom beskedet att leverantörerna gått med på ackordet till glädje för de anställda.

Maskinparken har utökats med styrda maskiner, nu senast med en NC svarv med plockrobot. Lite om personalomsättningen från övertagandet 1980 till 1996. 37 st har börjat och 44 st har slutat därav 14 st som gått i pension.

Det har diskuterats några gånger om en tillbyggnad av fabriken, första gången om en helt byggnad på tomten jämte till en projekterad kostnad på 15 miljoner. 1996 kom nästa förslag att bygga till 750 kvm på baksidan så den vinkelbyggda fabriken skulle bli fyrkantig.

Man har också ansökt hos Länsstyrelsen om att få smälta 200 ton rödgods om året. Nästan en fördubbling av produktionen fram till år 2000, främst genom övergång till tvåskift.

De största kunderna 1996 är Flygt Emmaboda, Volvo Penta, Valeo Linköping och IB Göteborg.

Innan Metalls fackförening i Hovmantorp bildades år 1917, var anställnings- och lönefrågor en sak mellan företaget och varje enskild arbetare. Efter det fackföreningen bildats upprättades kollektivavtal med ackordsprislistor. Det var en ständig tvekamp. När arbetstillgången var god pressades priserna upp och när den var dålig pressades de ner. I fackföreningens gamla protokoll talas det alltid om ackordstvister och underhandlingar.

De första förhandlingarna med Boman gick till så, att de som var utsedda att förhandla uppsökte honom på kvällen och ringde på, tjänsteflickan öppnade och förhörde sig om deras ärende. Hon tillkallade Boman, som i dörröppningen avlyssnade vad de hade att säga. Dörren stängdes. Boman gick in och funderade medan gubbarna stod kvar ute på trappan. När han funderat färdigt, öppnade han och gav sitt svar. På det viset höll man på tills förhandlingarna var färdiga för den här gången. Förhållandena förbättrades efterhand och det var ju en ganska orationell ordning som hade rätt.

Efter det nya bolaget övertagit företaget kom utöver ackordstvister även de första tvisterna om avskedanden. Det är ju ingen hemlighet att förhållandet mellan driftchefen Svensson och

arbetarna till en början var ganska kärvt. Naturligt nog, kanske man så här i efterhand kan säga. Det gällde för honom att rationalisera de gamla tillverkningsmetoderna. När Bertil Verdenbrant tillträdde, började en ny tid även på detta område. På hans initiativ övergick vi som första företaget i länet till månadslön. Månadslön med ganska små differenser.

Jag skall avsluta med att säga att jag tycker att vårt lilla företag speglar utvecklingen i stort, både på det tekniska området och på det sociala. Det är ett långt steg från den gamla trampsvarven till den nya NC svarven med plockrobot. Men det är ett lika långt steg från förhandlingarna på Bomans trappa till månadslön och det förhållandet att fackföreningens kontaktman placerats i bolagsstyrelsen.